

Віталій Власов

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В 7 КЛАСІ (за підручником В. Власова)

Про роль практичних занять у навчанні історії в школі та основні методичні засади їх проведення вже йшлося в торішній статті «Методика проведення практичних занять у 6 класі (за підручником О. Бандровського, В. Власова)», опублікованій у нашому часописі¹. Тож пропонується стаття має на меті уточнити та деталізувати деякі положення опублікованого раніше матеріалу про основні методичні засади проведення таких уроків та надати практичні поради для організації практичних занять у 7 класі.

Уже йшлося про те, що програмова теза про практичні заняття в курсі історії як про «спосіб вивчення нового матеріалу на основі опрацювання історичних джерел та важливий засіб формування предметних умінь учнів» є свідченням вузького розуміння мети практичних занять. Адаже хоч історичні джерела і справді є найефективнішим засобом формування історичної компетентності, не лише вони можуть слугувати матеріалом для практичних занять. З огляду на це варто зробити наголос не на опрацюванні учнями історичних джерел, а на *самостійній* творчопошуковій *діяльності* учнів на такому уроці, спрямованій на *формування предметних умінь та розвиток критичного мислення*. Вузьке трактування місця практичних занять у процесі навчання історії тягне за собою хибний висновок про те, що відповідні вміння роботи з історичними джерелами формуються тільки на них. Проте, загалом відомо, що формувати вміння опрацьовувати історичні джерела та власне працювати з ними ми маємо на всіх уроках, а не тільки на практичних, оскільки самостійна творчопошукова робота з документом приносить очікувані результати тільки тоді, коли її проводимо систематично. Систематичності у використанні історичних джерел можна досягти, якщо від уроку до уроку поступово розширювати межі самостійності в оволодінні вміннями й навичками творчої навчально-дослідницької роботи. На практичних заняттях такі вміння шліфуються, вдосконалюються, набувають передбаченої програмою операційності.

Звертаємо увагу, що практичні заняття, — це **повноцінний урок**, а НЕ ПРОСТО РОЗТЯГНЕНА В ЧАСІ САМОСТІЙНА РОБОТА УЧНІВ З ФРАГМЕНТАМИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ. За типологією уроків (за основною дидактичною метою) це — **урок формування та вдосконалення предметних умінь**.

¹ Власов В.С. Методика проведення практичних занять у 6 класі (за підручником О. Бандровського, В. Власова) // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — 2014. — № 9. — С. 16–34.

На відміну від підручника історії для 6 класу, де параграфи до практичних занять розроблено за двома моделями: *одна* — передбачає опрацювання навчального (авторського) *тексту* та інших *джерел інформації*; а *друга* — пропонує опрацьовувати тільки *історичні документи*, у новому підручнику для 7 класу параграфи до практичних занять містять *лише* писемні та візуальні історичні джерела та завдання до них.

Параграфи до практичних занять за писемними та візуальними історичними джерелами мають більше можливостей для вдосконалення предметних умінь, оскільки основний навчальний матеріал про діяльність історичних діячів або про інші події та явища вже частково опрацьовано на попередньому уроці.

На практичному занятті ми зосереджуємо увагу на формуванні та вдосконаленні вміння використовувати писемні документи для отримання історичної інформації, а також на вдосконаленні вміння узагальнювати вивчене, розставляти акценти, обмірковувати, висловлювати власне ставлення до історичних подій або діячів. Окрім того, учням запропоновано обирати один з уривків та аналізувати його відповідно до відомих їм правил роботи з історичним документом.

Якими є основні етапи роботи на практичному уроці
I етап — ПІДГОТОВЧИЙ.

Учитель після традиційної перевірки готовності класу до уроку активізує пізнавальну активність учнів. Тут мають бути застосовані прийоми, що сприяють повторенню та узагальненню основних фактів та понять, необхідних для виконання роботи й здатних полегшити сприймання учнями нового матеріалу. На цьому етапі роботу учнів не оцінюємо, створюючи загальне позитивне, доброзичливе емоційне тло для подальшої роботи.

II етап — ОСНОВНИЙ.

Цей етап має забезпечити сприймання та осмислення, а також засвоєння нового навчального матеріалу, формування умінь та навичок.

Традиційно розпочинаємо його з мотивації пізнавальної діяльності учнів: оголошення теми й визначення навчальних цілей (очікуваних результатів) уроку та бесіди з учнями на основі конкретних мотиваційних завдань чи запитань. Зверніть увагу, що на цьому етапі варто використовувати прийоми, спрямовані на усвідомлення учнями компетентнісних складових навчальних цілей, акцентувати на передбачуваних результатах уроку («*На цьому уроці ви навчитесь...*»)

Потім організовуємо роботу з **вивчення нового навчального матеріалу**.

Перший крок II етапу. Сприймання й осмислення.

Учні *мовчки, ланцюжком, коментовано* читають текст задля ознайомлення. При цьому вчитель має застосовувати й інші методичні прийоми, які, на його думку, оптимізують роботу з фрагментом історичного джерела, а саме: *визначити частини розвитку теми – мікротеми (про що розповідається) і скласти простий план; сформулювати за змістом тексту 3 – 5 запитань; визначити опорні слова, склавши тези або словничок нових понять та термінів тощо.*

Із завданнями, спрямованими на осмислення та засвоєння, можна ознайомити учнів перед читанням фрагментів історичних джерел: так їм буде простіше зорієнтуватися, навіщо опрацюватимуть цей фрагмент та яка мета перед ними стоїть, якими мають бути результати їхньої роботи.

Другий крок II етапу. Засвоєння.

У парах, групах чи колективно учні під керівництвом учителя обмірковують відповіді на запитання до прочитаного пункту та опрацювують ілюстрації (якщо вони є).

Третій крок II етапу. Формування та вдосконалення вмінь.

Учні **індивідуально** виконують завдання в рубриці «Працюймо самостійно» й **презентують** результати своєї самостійної роботи класові. Звертаємо увагу вчителів на те, що школярі мають *письмово* фіксувати результати – відповіді на запропоновані завдання, які побудовано так, що вони не передбачають розлогих висловлень. Письмове виконання завдань дає змогу об'єктивніше оцінити навчальні досягнення учнів на уроці.

Варто зауважити, що цей останній крок може бути проведений і після опрацювання всього навчального матеріалу параграфу, тим більше, що в багатьох випадках індивідуальне виконання завдань у рубриці «Працюймо самостійно» має сенс лише після опрацювання всіх пунктів.

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП. Систематизація, узагальнення вивченого на уроці. Контроль навчальних досягнень. Підведення підсумків уроку.

Після повідомлення-презентації результатів індивідуальної роботи учнів переходимо до контролю навчальних досягнень, широкого узагальнення, що передбачає висловлення міркувань про основні ідеї уроку, виконання завдань рубрики «Враження від уроку». На цьому етапі підводимо підсумки уроку, роблячи акцент на досягнутих результатах («Сьогодні на уроці я навчився...»).

Участь усіх дітей у завершальному етапі забезпечує само- або взаємооцінювання їхньої пізнавальної діяльності, для чого радимо використовувати таблицю самоаналізу:

Етап уроку / Бали	1	2	3
Завдання 1			
Завдання 2			
Завдання 3			
Участь в обговоренні в парах			
Моя оцінка			

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали.

За бажанням і можливостями оцінити можна також і результати індивідуальної самостійної роботи учнів на уроці, адже їх зафіксовано письмово. При цьому реалізувати цей важливий елемент навчального процесу треба творчо: оцінити або окремі найцікавіші творчо-пошукові завдання, або всі завдання рубрики до трьох пунктів.

Стосовно контролю навчальних досягнень учнів на цьому етапі уроку треба зазначити, що в ідеальному варіанті він має бути спрямований на перевірку визначених на початку уроку навчальних цілей. Тож якщо зазначено, що на уроці учні мають навчитися визначати..., характеризувати..., описувати..., пояснювати... тощо, то добираємо такі завдання та запитання, які спрямовані на перевірку саме цих умінь.

Нижче наводимо приклади розробок уроків – практичних занять, основний акцент у яких, на прохання вчителів, робимо на опрацювання джерельного матеріалу, пропонуючи орієнтовні відповіди учнів на завдання рубрики «Працюймо самостійно».

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА ТА ЙОГО ПОХОДИ

Учні мають навчитися:

- *характеризувати* діяльність князя Святослава, *розповісти* про його походи, використовуючи писемні джерела;
- *складати розповідь*, наводячи приклади з писемних джерел, про характер, зовнішність князя Святослава;
- *визначити* позитивні та негативні риси характеру Святослава Ігоровича, використовуючи писемні джерела;
- *оцінювати* діяльність князя Святослава, *висловлювати міркування* про його роль в історії Київської Русі.

Тип уроку. Урок формування та вдосконалення предметних умінь.

ПЕРЕБІГ УРОКУ

I. ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП.

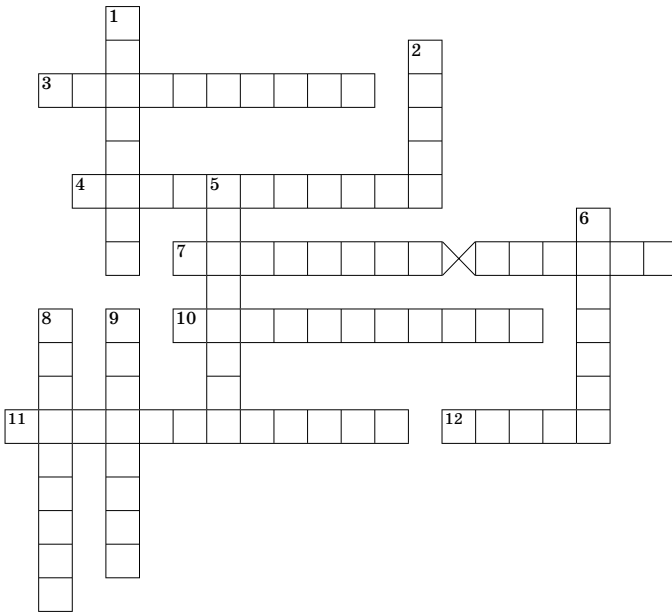
- 1. Перевірка готовності класу до уроку.**
- 2. Активізація пізнавальної діяльності учнів.**

Звертаємо увагу, що на попередньому уроці учні ознайомилися з подіями, внаслідок яких Святослав прийшов до влади, довідалися, яку релігію сповідував, як розгорталися його походи, зокрема, на Хозарський каганат та Балкани. Тож учні без проблем віднайдуть спільне та відмінне в назвах, пов'язаних з його походами, під час гри «**Кмітливі та дотепні**», запропонованої в підручнику: *Аркадіополь, Доростол, Переяславець* (Балканські походи), *Семендер, Саркел, Ітіль* (Хозарський каганат). *Учні можуть назвати відомі їм факти, які пов'язані з цими назвами: Аркадіополь – перша поразка Святослава й відступ до Доростола (оборона / облога візантійцями), Ітіль – столиця Хозарії тощо.*

Повторенню основного матеріалу, пов'язаного із зовнішньою політикою Святослава, та водночас формуванню картографічних умінь та просторових уявлень сприятиме виконання учнями завдань (с. 28) до історичної карти (с. 38). Учні узагальню-

ють, що Святослав у 964–966 рр. підкорив в'ятичів, які мешкали в басейні Оки, завдав поразки волзько-камським булгарам, а близько 965 р. – розгромив Хозарський каганат. У 967 р. розпочалася кампанія Святослава на Балканах. Вона тривала кілька років і складалася з двох походів. Перший похід закінчився підкоренням майже всієї території Болгарії: за свідченням літопису, було захоплено 80 міст і містечок, навіть столицю своєї держави князь мав намір перенести до Переяславця на Дунаї. Після повернення в 970 р. до Болгарії Святославу вдалося підкорити практично всю країну, включно з її столицею. У битві під Аркадіополем Святослав зазнав поразки, а навесні 971 р. розпочав війну з візантійським імператором Іоанном I Цимісхієм, який вирішив покінчити з присутністю руського князя на Балканах. Після оборони Доростола Святослав підписав (971 р.) з Візантією мирний договір, за яким відмовився від придунайських земель.

Ще одним методичним прийомом, доречним на цьому етапі, може бути розгадування учнями кросворду, який за неможливості тиражування легко трансформувати в історичний диктант, бліцвікторину тощо.

1. Так на Русі називали столицю Візантійської імперії. 2. Столиця Хозарського каганату. 3. Князівська династія правителів Київської Русі. 4. Візантійське місто, під яким князь Святослав зазнав першої своєї поразки. 5. Місто, де військо візантійського імператора в 971 р. здійснювало облогу основних військових сил князя Святослава. 6. Адміністративно-господарські осередки, де представники князівської влади регулярно збирали встановлену данину. 7. Винахід візантійців, який спричинив поразку в першому поході на Візантію батька Святослава – князя Ігоря. 8. Племінне об'єднання сутичкою з яким князь Ігор розпочав своє князювання, у протистоянні з ним знайшов і свою смерть. 9. Кочовий народ, який вперше наблизився до кордонів Русі за правління князя Ігоря. 10. Центр племінного князіння деревлян, спалений княгинею Ольгою. 11. Місто в дунайській Болгарії, куди Святослав хотів перенести столицю своєї держави. 12. Фіксовані розміри данини, започатковані княгинею Ольгою.

(1 Царгород, 2 Ітіль, 3. Рюриковичі, 4. Аркадіополь, 5. Доростол, 6. погост, 7. грецький вогонь, 8. деревляни, 9. печеніги, 10. Іскоростень, 11. Переяславець, 12. уроки)

II. ОСНОВНИЙ ЕТАП.

1. Оголошення теми, визначення навчальних цілей (очікуваних результатів) уроку; мотивація пізнавальної діяльності учнів.

2. Опрацювання нового навчального матеріалу. Формування та вдосконалення вмінь.

1. Що відомо з історичних джерел про зовнішність та характер князя Святослава?

Учні почергово опрацьовують запропоновані фрагменти історичних джерел. Перший літописний фрагмент присвячений подіям під час облоги візантійцями війська русичів у Доростолі (971 р.). Попри складне становище князя² літописець зображує його як ідеального правителя-воїна, який багатство вважає за ніщо й лише зброю цінує по-справжньому. Цей-таки сюжет відображено на літописній мініатюрі – угорі: рада візантійського імператора, праворуч – візантійці підносять Святославу зброю; унизу: ліворуч військо Святослава, князь верхи на коні, праворуч – візантійці підносять дари Святославу, від яких той відмовляється.

2) Другий фрагмент цілком складається з характеристик, які відповідають знову-таки ідеальному образу – князя-воїна, саме таким Святослава бачить літописець:

сміливим, хоробрим, який «легкий...», яко пардус (зепард)»; невибагливим у побуті: «шатра він не мав...», «возів же за собою не возив, ні казана не брав, м'яса не варив, але, потонку нарізавши м'ясо і на вуглях спікши, це він їв»; сильним духом та рішучим полководцем, який по-лицарськи, чесно та прямодушно ставиться до ворога: «...послав він до інших земель послів, кажучи: "Хочу на вас їти"». Водночас останній вислів літописця можна потрактувати й інакше: Святослав – завойовник, шукач воєнної здобичі та пригод.

3) Третій фрагмент – це опис зовнішнього вигляду Святослава візантійським істориком Левом Дияконом. Під час опрацювання цього джерела учням можна запропонувати позначати (підкреслювати) слова, які засвідчують зовнішній вигляд князя-воїна й стануть у пригоді для підтвердження достовірності художньої реконструкції портрета Святослава, виконаною сучасною художницею: «середній на зріст; густі брови; плоский ніс; голена борода; густі вуса; голова зовсім гола, а тільки з одного боку її висіло пасмо волосся; шия кремезна, міцна, плечі широкі і весь стан досить стрункий; в одному вусі стриміла золота сережка; білий одяг». Учні також звертають увагу на деталі, які засвідчують риси його вдачі й дають змогу порівняти руського князя з візантійським імператором: «імператор... в позолоченій зброї, у супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю», Святослав «сидячи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці». Князь справляв враження одного з воїнів (дружинників), міцного й завзятого, його не одразу могли розпізнати, адже його одяг нічим не відрізнявся від одягу решти воїнів.

Після цього учні узагальнюють опрацьоване, відповідаючи на запитання підручника.

² «Насправді становище обложеного греками в Доростолі Святослава було зовсім іншим. Йому довелося піти на не вигідний мир з імператором. Та для теми моєї праці важливим є зовсім інше: в уяві літописця Святослав був мужнім воїном, котрий ставив вище за все власну і своїх воїнів честь і доблесть. Меч і був у очах суспільства втіленням цих доблесті й честі». Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. — К.: Наш час, 2010. — 280 с.

Наступним етапом є індивідуальне виконання учнями завдань у рубриці «**Працюймо самостійно**» й презентація результатів своєї самостійної роботи класові: учні добирають слова з тексту джерела, які підтверджують достовірність художньої реконструкції. Варто зауважити, що індивідуальне виконання цих завдань, які підсумовують опрацювання першого пункту, може бути проведене й після опрацювання всього навчального матеріалу параграфа.

2. Про які подробиці походів князя Святослава довідуємся з літописних джерел?

Учні продовжують опрацювати фрагменти літописних джерел, у яких наведено конкретні факти його походів. Опрацьовуючи матеріал, пропонуємо учням робити позначки біля речень (+) та (-), які засвідчують позитивні та негативні дії (або риси вдачі) Святослава, що стане їм у пригоді під час виконання підсумкових завдань в рубриці «**Працюймо самостійно**». Окрім того, варто звернути увагу учнів на місце подій, згаданих у наведених фрагментах, у перебігові Балканських походів. Важливо також безпосередньо співвіднести факти, наведені в літописних фрагментах, з відомими учням подіями.

Джерело А. Цей уривок стосується результатів Першого Балканського походу. Наведені слова князь виголошує перед другим походом, коли він змушений був повернутися до Києва, рятуючи місто від печенігів (969 р.). Цей уривок витлумачують як зовнішньополітичну програму Святослава: князь мав намір закріпитися на Дунаї і навіть перенести в Переяславець столицю своєї держави. Наміри київського князя докорінно розходилися з цілями, що їх переслідувала Візантія: підкорити Болгарію чужими руками й одночасно послабити Русь. Цікаво, що цей фрагмент використовують також для характеристики розвитку торгівлі Русі.

Джерело Б. Цей уривок стосується події 970 р., коли візантійці розпочали воєнні дії проти Святослава.

Джерело В містить розповідь про події (968 р.) початку першого Балканського походу, внаслідок якого було захоплено «вісімдесят городів по Дунаю», під владою Святослава опинилася майже вся Болгарія.

Джерело Г містить літописний фрагмент з описом звернення киян до Святослава через печенізьку загрозу столиці (968 р.). Кияни дорікають князеві, що він занедбав державні справи й вплутався в незрозумілу для них війну, а Київ опинився в критичному становищі. Святослав мусив залишити Болгарію та повертатися до Києва.

Зрештою, як відомо, балканські війни Святослава закінчилися для Києва безрезультатно. Вони тільки послабили Київську державу, призвели до великих втрат серед русичів й допомогли Візантії захопити Болгарію.

Після опрацювання фрагментів варто наголосити, що й попередні фрагменти джерел, проливають світло на важливі деталі походів Святослава, так **сюжет № 1** «про дари й меч» стосується часу облоги візантійцями Доростола в 971 р., саме після наведених подій було підписано мирний договір з Візантією й відбулася зустріч імператора Іоанна Цимісіяха зі Святославом на Дунаї, описана Левом Дияконом (**сюжет №3**).

Після виконання завдань, спрямованих на осмислення та засвоєння учнями змісту, учні розглядають фрагмент діорами, присвячений останньому бою Святослава, звертають увагу на

язичницький ідол та волхва, міркують, навіщо художник повертає увагу до цих образів.

Після цього учні індивідуально виконують завдання в рубриці «**Працюймо самостійно**». Учні визначають і стисло формулюють, про що йдеться у фрагментах джерел та розташовують їх у хронологічній послідовності на лінії часу (В,Г,А,Б).

Потім учні вибирають один з уривків й аналізують його відповідно до правил роботи з історичним джерелом. Виконувати це завдання можна після ЗАВДАННЯ 3 рубрики «**Працюймо самостійно**». Його можна оцінити окремо.

1 крок – визначте, ким був автор документа, узагальніть, про що йдеться в поданому уривку, з'ясуйте, коли відбулися описані події.

2 крок – визначте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, про які йдеться; поміркуйте, навіщо він свідчить про події, що хотів повідомити; з'ясуйте значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі.

3 крок – поясніть, у чому для себе вбачаєте цінність джерела; стисло висловіть своє ставлення до описаних подій або діячів.

Найкраще надаються для аналізу фрагменти з яскравою авторською оцінкою Святослава та подій, що його стосуються, – сюжет Лева Диякона або «дари і меч».

Виконуючи завдання 3 у рубриці «**Працюймо самостійно**», школярі за наведеним у підручнику алгоритмом готують стислі розповіді про князя-воїна: *За оцінками сучасників князь Святослав був (який)..., про що свідчить його характеристика літописцем:...*

Наприклад:

мужній, сміливий – «тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду», «ходячи, яко пардус»;

войовничий – «і принесли йому меч, і він, узявши, став любитися ним, і хвалити, і дякувати цесареві», «багато воєн він чинив»;

рішучий, такий, що шукає воєнну здобич та пригоди – «і послав він до інших земель послів, кажучи: "Хочу на вас іти"»;

витривалий і невибагливий – «возів же за собою він не возив, ні казана не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши... на вуглях спікши, це він їв»;

такий, що цінує дружбу та військову честь – «переїздив через ріку в човні і, сидючи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці», «одяг на ньому був білий, нічим, крім чистоти, від інших не відмінний»;

честолюбний та сильний духом – «не осоромимо землі Руської, а ляжемо кітьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає», «якщо ж побіжимо ми, – то сором нам»;

запальний – «якщо моя голова ляже, – тоді самі подумайте про себе»;

нерозважливий, авантюрний – «ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив...»;

зарозумілий – «не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї...».

III. ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП.

1. Систематизація, узагальнення вивченого на уроці.

2. Контроль навчальних досягнень.

3. Підведення підсумків уроку.

Навчальний матеріал на цьому етапі надається для проведення різноманітних експрес-вправ та ігор-вікторин: «**Виправ помилку**», «**Доповніть речення**», «**Проілюструйте твердження прикладом**».

Учні, узагальнюючи вивчене, висловлюють міркування про роль Святослава в історії Київської Русі. Варто звернути увагу не тільки на зовнішньополітичну активність князя, його прагнення зміцнити позиції Київської Русі в Європі, а й негативні наслідки його загарбницьких походів, які приносили Русі більше втрат, аніж здобутків.

Для підведення підсумків уроку можна використати методичний прийом «**Обери позицію**». Учням пропонуємо тему для обговорення – «Князь Святослав – правитель, який зробив більше шкоди для держави, ніж користі».

Далі вчитель пропонує учням відповісти на запитання й виконати завдання рубрики «Враження від уроку» та повернутися до навчальних цілей: «Сьогодні на уроці я навчився...».

ХРИСТІЯНСЬКА РЕЛІГІЯ ТА ЦЕРКВА В ЖИТТІ ДАВНЬОРУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Учні мають навчитися:

- визначати наслідки запровадження християнства як державної релігії, використовуючи літописні джерела;
- розповідати про створення Києво-Печерського монастиря на основі літописних джерел;
- пояснювати та доречно вживати слова, пов'язані з християнською церквою: «християнство», «священик», «митрополит», «монастир», «чернець» тощо;
- визначати зміни в житті давньоруського суспільства у зв'язку із запровадженням християнства, наводячи приклади та аргументи з писемних та візуальних джерел;
- висловлювати міркування про значення християнської релігії та церкви в житті давньоруського суспільства.

Тип уроку. Урок формування та вдосконалення предметних умінь.

ПЕРЕБІГ УРОКУ

I. ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП.

1. Перевірка готовності класу до уроку.

2. Активізація пізнавальної діяльності учнів.

Учитель відповідно до цієї послідовності, яку пропонує підручник, організовує гру «**Впізнай мене!**». Учні можуть заздалегідь підготувати твердження від імені історичних діячів, які запропонують своїм опонентам під час гри: «Я був ініціатором укладення першого збірника законів «Руська правда»; Про мене сучасники казали «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив...»; «Я ходив на греків, але мій флот було знищено «грецьким вогнем»; «Я послав до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти»; «Я прийняв титул кагана й перший серед відомих князів прийняв християнство»; «Мені належить висловлення «Хай Київ буде матір'ю містам руським»; «Я приймав в своїй столиці Ольгу, княгиню руську»; «Я наказав поставити кораблі на колеса під час облоги Царгорода»; «Мені належить опис портрета Святослава, коли той зустрічався з візантійським імператором»; «Я прагнув одружитися з княгинею Ольгою після заги-

белі її чоловіка», «Мені належить опис полуддя в руських землях за часів князя Ігоря»; «Я на прохання княгині Ольги надіслав до Києва священиків на чолі з єпископом Адальбертом»; «Я на своїх монетах уперше викарбував свій портрет», «Я узяла шлюб із французьким королем» тощо.

II. ОСНОВНИЙ ЕТАП.

1. Оголошення теми, визначення навчальних цілей (очікуваних результатів) уроку; мотивація пізнавальної діяльності учнів.

2. Опрацювання нового навчального матеріалу. Формування та вдосконалення вмінь та навичок.

1. Як літописець розповідає про наслідки запровадження християнства як державної релігії?

На етапі сприйняття та осмислення навчального змісту пропонуємо учням прийоми безпосереднього опрацювання тексту. Читаючи текст, застосовуємо прийом визначення опорних словосполучень (дієслово та іменник). Пропонуємо учням виписати ті словосполучення, які вони вважають ключовими для кожної ідеї тексту. При цьому звертаємо увагу дітей на те, що опорні слова потрібно осучаснити, тобто мову літописних джерел «перекласти» на сучасну. Пропонуємо учням, працюючи в парах, переказати один одному зміст текстів, користуючись виписаними словами.

У підручнику подано два фрагменти літописних джерел.

Джерело А. Учні визначають опорні слова: князь Володимир «розпочав споруджувати церкви», «сприяв призначенню священиків», «сприяв хрещенню людей», «створював школи».

Джерело Б. 1-абзац: Ярослав Мудрий – «розбудував Київ», «спорудив Софійський собор, Золоті ворота», «сприяв будівництву церков», «закликав хреститися»; 2-абзац: поширював християнство: «з'являються монастирі», «збільшується кількість ченців»; 3-абзац: «зібрав переписувачів книжок», «сприяв створенню/перекладу церковних книжок».

Учитель звертає увагу учнів на хрестоматійні вислови про роль книжок у житті людини й пропонує їм поміркувати, чому літописець так урочисто висловився щодо книжок: «...Се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрости, бо є у книгах незмірна глибина».

Використовуючи опорні слова, учні без проблем дають відповідь на запитання з підручника для засвоєння змісту: Про що йдеться в уривках джерел? Чому в наведених у літописі фактах історики вбачають наслідки запровадження християнства як державної релігії?

2. Що довідуємося з літопису про заснування Києво-Печерського монастиря?

Методичні прийоми на сприйняття та осмислення тексту використовуємо й під час опрацювання нового фрагмента джерела. Оскільки літописний текст про заснування Києво-Печерського монастиря нам цікавий у двох аспектах: перебігом подій (як відбувалося заснування та розбудова обителі) та наявністю слів-термінів з церковного життя, то варто застосувати прийом маркування тексту. Для з'ясування першого аспекту підкреслювати відповідні словосполучення в тексті однією рисою, а для другого – двома (слова-терміни).

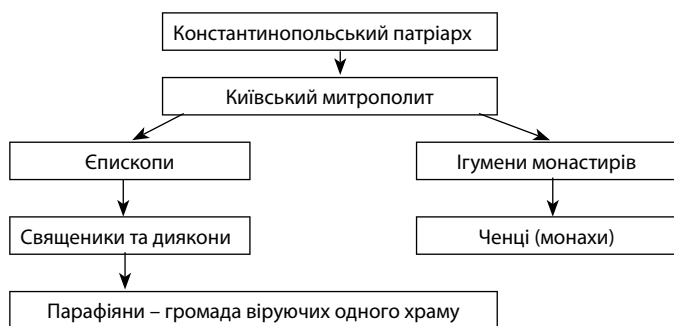
Підкреслені однією рисою словосполучення, які стосуються перебігу подій заснування монастиря, учні можна оформити

у вигляді логічного ланцюжка: «знайшовся чоловік з Любеча» ◇ «намір у землю Грецьку іти і монастирі подивитися» ◇ «подався на Святу Гору (Афон)» ◇ «побачив монастирі і возлюбив чернецтво» ◇ «постриг його і нарік його ім'ям Антоній» ◇ «прийшов до Києва» ◇ «ларіон викопав був печеру, і возлюбив місце се» ◇ «став він жити тут» ◇ «згуртувалася братія» ◇ «хочу в іншу гору сісти один» ◇ «братії умножилося» ◇ «задумали вони поставити монастир зовні печери» ◇ «І прийшов ігумен і братія до Антонія» ◇ «І повелів їм Антоній».

Слова, підкреслені два рази (1. митрополит, 2. єпископи, 3. ігумен, 4. ченці (чернецтво), 5. церква, 6. монастирі, 7. молитва), стануть у пригоді для виконання завдання з підручника: до тлумачень дібрати відповідні терміни, які літописець використовував для опису подій.

Після виконання завдань, спрямованих на осмислення та засвоєння учнями змісту, учні переходять до опрацювання рубрики «Працюймо самостійно».

Учні індивідуально розташовують подані слова в схемі відповідно до повноважень у діяльності церкви.

У завданні 2 рубрики «Працюймо самостійно» учні визначають, про що йдеться у фрагментах джерел, зазначаючи час:

Джерело А: Заходи Володимира Великого з охрещення киян та інших мешканців держави, спорудження церков, заснування шкіл (988 р.).

Джерело Б. Заходи Ярослава Мудрого з поширення християнства: спорудження храмів, створення скрипторію тощо (1017–1037 р.).

Джерело В. Заснування Києво-Печерського монастиря (1051 р.).

Далі учні вибирають один з уривків (найочевидніше, що це Джерело В) й аналізують його відповідно до правил роботи з історичним джерелом. Індивідуальне виконання цього завдання може бути оцінене вчителем окремо.

3. Якою була роль християнської церкви в житті давньоруського суспільства?

Учні розглядають пам'ятки на с. 79–80 й роблять висновок про значення християнської релігії та церкви в житті давньоруського суспільства.

Від запровадження християнства на наших теренах розквітла книжна культура. Пам'ятки руської рукописної книги, створені за тих часів, належать до шедеврів світового мистецтва.

Із запровадженням християнства пов'язаний розвиток мистецтва архітектури й живопису, без проявів яких годі уявляти відправу в християнському храмі.

Скарбниця світового мистецтва була б значно біднішою без шедеврів руської (давньоукраїнської) архітектури та образотворчого мистецтва. Виховані на візантійських архітектурній та іконописній традиціях, руські майстри швидко позбулися рис учнівства, витворили унікальний тип руського храму та заклали підмурівок власної іконописної традиції.

Учні індивідуально виконують завдання 3 в рубриці «Працюємо самостійно». Учні формулюють 5–6 речень про зміни в житті давньоруського суспільства у зв'язку із запровадженням християнства як державної релігії, використовуючи писемні та зважаючи на пам'ятки, які опрацьовували на уроці.

1. Із запровадженням християнства в руській землі прийшла писемність. Для потреб церкви спершу завозили, а потім створювали в місцевих осередках книжки.

2. Із запровадженням християнства пов'язують зародження та розвиток давньої української літератури.

3. Поширення писемності та книжності започаткувало розвиток освіти, при церквах виникають перші школи.

4. Запровадження християнства стало поштовхом до розвитку церковної архітектури, монументального живопису.

5. Поширення ідей християнства сприяло зміні світогляду давніх русичів. Почала розвиватися філософія, богослов'я, що, зрештою, призвело до появи потужних духовно-освітніх осередків, як наприклад Києво-Печерський монастир.

6. Дорівнявшись світоглядно до тогочасних візантійців, руські мислителі внесли свою лепту у формування ідеалів гуманізму.

7. Прилучення давніх русичів до кола європейських народів забезпечило їм цивілізаційний поступ.

III. ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП.

1. Систематизація, узагальнення вивченого на уроці. Контроль навчальних досягнень.

2. Підведення підсумків уроку.

Учні, узагальнюючи вивчене, висловлюють міркування про зміни в житті давньоруського суспільства (і не тільки в духовній сфері), наводячи приклади з писемних джерел та пам'яток архітектури та мистецтва. Учитель пропонує учням відповісти на запитання й виконати завдання рубрики «Враження від уроку» та повернутися до навчальних цілей: «Сьогодні на уроці я навчився...».

ТВОРИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Учні мають навчитися:

- розповідати про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців, використовуючи літописні уривки та фрагменти «Слова о полку Ігоревім»;
- використовувати фрагменти «Слова о полку Ігоревім» для розповіді про особливості суспільно-політичного життя;
- визначати особливості суспільно-політичного життя Русі доби розробленості, використовувати фрагменти зі «Слова о полку Ігоревім»;
- визначати моральні цінності тогочасної людини, наводячи приклади з «Повчання дітям» Володимира Мономаха, порівнювати їх із сучасними.
- висловлювати міркування про цінність «Слова о полку Ігоревім» та «Повчання дітям Мономаха» як історичних джерел;

Тип уроку. Урок формування та вдосконалення предметних умінь.

ПЕРЕБІГ УРОКУ

I. ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП.

1. Перевірка готовності класу до уроку.

2. Активізація пізнавальної діяльності учнів.

Для активізації пізнавальної діяльності учнів на цьому етапі уроку пропонуємо учням пограти в передбачену в підручнику гру: «**Я знаю 5...**». Учні називають по 5 слів, які стосуються опрацьованого на попередніх уроках матеріалу: *«Я знаю 5 князівств доби роздробленості...»; «Я знаю 5 князів доби роздробленості...»; «Я знаю 5 архітектурних пам'яток...»; «Я знаю 5 міст Київського князівства...»; «Я знаю 5 дат або подій з історії Київського князівства тощо.*

Учні можуть запропонувати свій варіант «п'ятірки» й продовжити гру.

II. ОСНОВНИЙ ЕТАП.

1. Оголошення теми, визначення навчальних цілей (очікуваних результатів) уроку; мотивація пізнавальної діяльності учнів.

2. Опрацювання нового навчального матеріалу. Формування та вдосконалення вмій та навичок.

1. Що розповідає літопис про початок походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців?

Оскільки на попередніх уроках учні вже знайомилися з матеріалом, присвяченим походу Ігоря Святославовича проти половців, є сенс пригадати ці відомості: 1) якою була мета походу, чим він закінчився (с. 102); 2) про якого галицького князя згадується в «Слові...» і в якому контексті (с. 109), як ця згадка допомогла вченим визначити рік створення поеми; якими родинними зв'язками пов'язаний оспіваний у «Слові» галицький князь до Ігоря Святославича; 3) про якого переяславського князя є згадка в «Слові», чим уславився цей князь (с. 103).

Пригадавши згадані відомості, учні опрацьовують два великі літописні фрагменти й визначають нові деталі й подробиці початку «полку» – походу князя Ігоря Святославовича.

Учні звертають увагу, що літописний **фрагмент № 1** містить інформацію про рік початку походу та імена інших князів, окрім організатора походу Ігоря, учасників походу (брат Ігоря – Всеволод, син Володимир та небіж Святослав).

У **фрагмент № 2** йдеться про те, що коли руські полки дійшли до верхів'я Дінця, їх спіткало сонячне затемнення. Дружина злякалася. Дехто не радив князеві йти далі, але князь Ігор не послухав. Сонячне затемнення в художній тканині твору – зловісний символ, яким автор прагнув показати масштаби біди, що насувалася на Русь. Затемнення було провісником можливої біди, проте князь Ігор, як ми знаємо з подальших подій, приймає рішення попри застереження продовжити похід і відвести біду від рідної землі навіть ціною власного життя. Учитель може зауважити, що факт сонячного затемнення 1185 р. допоміг учням точно визначити дату походу.

2. Чому поема «Слово о полку Ігоревім» є цінним історичним джерелом?

Далі учні читають фрагменти власне поеми. Вони мають визначити, про що йдеться в кожному з уривків. Завдання усклад-

нено тим, що маємо справу з художнім (поетичним) твором з великою кількістю художніх засобів (метафори, персоніфікації, антитези, образи-символи). Тож маємо виокремити історичну інформацію (факти), аби зробити висновки про цінність «Слова о полку Ігоревім» як історичного джерела.

Фрагмент № 3 констатує початок походу, автор пояснює намір Ігоря його патріотизмом та державницькою позицією, адже він іде в похід за землю Руську. Поет не шкодує засобів для позитивної характеристики Ігоря: він славний, тобто гідний поваги, розумний, хоробрий. У плані історичної інформації цей уривок промовистий своєю ідеологічністю: вчинок Ігоря виправданий ідеями патріотизму. Цікава деталь до характеристики тогочасної суспільної свідомості.

Фрагмент № 4 – це хрестоматійна характеристика, яку автор вкладає у уста князеві Всеволоду щодо його дружини – професійних воїнів, які впродовж віків виконували нелегкий обов'язок захисту мирної праці селянина, священика, ремісника. Ця характеристика – свідчення усвідомленої в тогочасному суспільстві ієрархічності. Крім того, він дає уявлення про моральні пріоритети тогочасних русичів.

Фрагмент 5. Автор «Слова...» докоряє князям, які замість своєї суспільної ролі захисту мирного населення Русі витрачають сили на чвари, усобиці, боротьбу між собою за землі та владу. Саме князів, «які діла дрібні стали вважати за великі», автор звинувачує в тому, що Руська земля ослабла перед загрозою кочовиків. Відсутність єдності між князями, нездатність їх думати й чинити в інтересах держави, а не для сьогохвилинної вигоди, призвела до безборонності руських земель перед нападами кочівників зі степу. Звинувачення князів та осуд князівських усобиць увиразнює авторську ідею – припинити міжусобні чвари й об'єднати зусилля для спільної боротьби проти половецької загрози.

У **джерелі № 6** поетично оповідається про хід бою русичів з половцями. Уривок містить конкретну інформацію про розвиток давньоруського військового мистецтва (спорядження, зброя, тактика ведення бою).

Джерело № 7 констатує результат воєнної сутички русичів з половцями – цілковиту поразку – таку ганебну, що подібних не пам'ятала Руська земля (військо майже все загинуло, а четверо князів потрапили в полон). Проливає світло на перебіг битви (тривала три дні, завершилася у південну годину).

Джерело 8. Наслідки походу були тим трагічніші, що він відкрив шлях половцям на Чернігівську, Переяславську та Київську землі. Відносно затишшя на південних рубежах Руської землі, здобуте спільними зусиллями багатьох князів, було перекреслене.

Отже, геніальний поет кінця 12 ст. скористався з невеликого походу марнославного новгород-сіверського князя Ігоря, щоб звернутися до руських князів із закликом до єдності й застереженнями про лихо, до якого підштовхували Руську землю міжкнязівські чвари й розбрат.

Після опрацювання тексту «Слова...» учні індивідуально виконують завдання в рубриці «**Працюємо самостійно**». Вони мають викласти власні міркування про те, у чому цінність поеми «Слово о полку Ігоревім» як історичного джерела (4–5 речень).

На мою думку «Слово о полку Ігоревім» є цінним джерелом з історії Київської Русі...

1. Містить багату на деталі інформацію про реальну історичну подію.

2. У пам'ятці згадано й схарактеризовано відповідно до тогочасних моральних та ідеологічних настанов багатьох історичних діячів – і безпосередніх учасників події, і тих, діяння яких уже на той час стали надбанням історії.

3. Твір свідчить, що в тогочасній суспільній свідомості усталеною була чітка соціальна ієрархічність: князів усвідомлювали як верству, відповідальну за історичну долю землі (країни); воїнів-дружинників наділяли лицарськими чеснотами, які були шанованими в суспільстві.

4. Твір багатий на подробиці, які свідчать про розвиток військового мистецтва – спорядження, зброя, військові тактики та прийоми введення бою.

5. Пам'ятка свідчить про рівень культури та мистецького мислення, адже з погляду образності – це надзвичайно складний твір, який без жодного перебільшення характеризують як шедевр, творіння геніального митця. Тож поема збагатила мистецьку скарбницю людства. Окрім того, такі твори не постають на порожньому місці: має бути родючий ґрунт, який живить культуру й зумовлює їх появу.

6. Твір констатує суть і наслідки характерних явищ та процесів кінця 12 ст. – особливості суспільно-політичного життя Русі доби розробленості й пропонує механізм виходу з кризи: припинити князівські чвари й об'єднати зусилля для спільної боротьби проти нападів кочовиків.

3. Про які моральні цінності тогочасної людини йдеться в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха?

Прочитавши фрагмент твору, учні мають вибрати три настанови з «Повчання» Володимира Мономаха, які, на їхню думку, не втратили значення і в наш час, та пояснити, як вони розуміють ці настанови київського князя.

1. **Не лінуйтеся...** Лінощі й сьогодні – одна з найгірших вад,

яка заважає людині повноцінно жити, розвиватися, зрештою реалізовувати себе.

2. **Лжі бережіться...** Неправда, брехня – не просто моральна вада, це соціальна проблема, яка породжує й підтримує корупцію, зловживання владою. Брехня живить нерівність, соціальну несправедливість тощо.

3. **Не погубляйте ніякої душі християнської.** Найвище право людини – право на життя. Ніхто і не за яких обставин не має права позбавляти людину життя.

4. **Чого не вмієте – то того учітесь.** Самоосвіта – основний спосіб безперервності освіти, що є запорукою самореалізації людини.

5. **Старих шануй, як отця, а молодих – як братів.** Взаємоповага, толерантність – основа сучасного співжиття, основний принцип громадянського суспільства.

Взагалі, всі настанови Володимира Мономаха – втілення християнських цінностей, які лягли в основу гуманістичного світогляду, який є панівним сьогодні. Тому ці настанови не так важливі з погляду на майбутнє (для нас), вони є очевидними й тривіальними, як такі, що характеризують тогочасне суспільство. Важливо, що вони не були чужими для тогочасних русичів, що свідчить про їхню європейськість, їхній цивілізаційний вибір.

III. ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП.

1. Систематизація, узагальнення вивченого на уроці. Контроль навчальних досягнень.

2. Підведення підсумків уроку.

Учні, узагальнюючи вивчене, висловлюють міркування про цінність «Слова о полку Ігоревім» та «Повчання дітям Мономаха» як історичних джерел. Учитель пропонує учням відповісти на запитання й виконати завдання рубрики «Враження від уроку» та повернутися до навчальних цілей: «Сьогодні на уроці я навчився...».